

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAHSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAHSUS TA'LIM VAZIRLIGI
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЖАҲОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

ЖАҲОН ТАРИХИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

МАВЗУСИДАГИ RESPUBLIKA MIQËСИДАГИ ОНЛАЙН
ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АНЖУМАН

МАТЕРИАЛЛАРИ

БУХОРО-2020

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

Шаропов Дилшод

*БухДУ, “Тарихишнослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари”
йўналиши 1-босқич магистранти*

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрий йил ҳисоби билан 12 шаъбон 816 (милодий — 7 ноябрь, 1413) йили бу вақтларда теурийлар давлатининг марказий шаҳарларидан бири бўлган Ҳирот шаҳрида туғилди ва 887 йил жумод ал-охир ойида (июль-август, 1482) шу шаҳарда вафот топди²⁰⁹.

Унинг тўла исми Камолуддин Абдураззоқ, отасининг исми Жалолуддин Исҳоқ Самарқандийдир. Абдураззоқ Ҳиротда туғилганлигига қарамай «Самарқандий» деган нисба билан шуҳрат топганлигига сабаб, отаси Жалолуддин Исҳоқнинг асли самарқандлик бўлганлиги ва яна тахмин қилиш мумкинки, бўлажак тарихнависнинг ўзи ҳам бир неча вақтлар Самарқанд шаҳрида яшаб турганлигидир. Жалолуддин Исҳоқнинг Ҳиротга келиб қолиши эса, XIV аср охирларида Соҳибқирон Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдан ташқари мамлакатларга ҳарбий юришлар қилиб, фатҳ қилган ерларига ўз яқин кишиларидан ҳокимлар тайинлаш сиёсати билан боғлиқ бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Хуросоннинг марказий шаҳри бўлган Ҳирот Амир Темур тарафидан 1381 йили, сўнг, шаҳар аҳолиси қўзғолон кўтарганлиги сабабли, қайтадан 1383 йилиб забт қилинди ва шу вақтлардан бошлаб бутун Хуросон ерлари Амир Темурнинг учинчи ўғли мирзо Мироншоҳнинг улуши ҳисобланиб келди. 1397 йили эса Амир Темур Хуросонни кичик ўғли Шоҳрухга топширди. Шоҳрух ўз саройи билан Ҳиротга келиб тушди ва 1405 йили Темур вафот этгандан сўнг ҳам шу шаҳарда муқим туриб қолди²¹⁰.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ўзи ва шу XV аср тарихнависи Мирхонднинг кўрсатишларича, Жалолуддин Исҳоқ Самарқандий Шоҳрух саройида «мулозимлик»да бўлиб, кўп йиллар давомида

²⁰⁹ Абдураззоқ Самарқандий., Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. биринчи ва иккинчи қисмлар, Т., 2008. – Б. 4

²¹⁰ Абдураззоқ Самарқандий., Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. биринчи ва иккинчи қисмлар, Т., 2008. – Б. 4-5

унинг ўрдуси (лашқари)да имомлик ва қозилик мансабини ўтаган. Шунга биноан, у Самарқанддан Ҳиротга Шохрухнинг ҳокимликка тайинланиш давларида ёки ундан кейинроқ келиб қолган бўлиши мумкин.

Абдураззоқ Самарқандий ўз асарида «диний илмларни таҳсил қилиш асносида», деган айрим ишоралардан бошқа ўз ёшлик, таълим-тарбия олиш йиллари тўғрисида аниқ бир ахборот келтирмаган. Лекин шундай бўлса ҳам, у асосан Ҳирот мадрасаларида таҳсил кўрган, деган хулосага келиш мумкин. Чунки «Матлаи саъдайн»да келтирилган Ҳиротдаги маданий қурилишларга доир маълумотлар бу шаҳарнинг XV аср биринчи чорагидан бошлаб Самарқанд билан бир қаторда темурийлар давлатидаги маданият марказларидан бирига айланганлигини кўрсатади.

Амир Темур 1405 йили Хитой томон лашкар тортиб кетаётганида февраль ойида Ўтрор шаҳрида вафот этади. Унинг кўзи юмилиши биланоқ ўғил ва набиралари орасида тахт учун кураш бошланди, ҳар бир лашкарбоши — амир, айти бир вақтда йирик ер-мулк эгаси бўлган нуфузли феодал, бирор мирзонинг қўлтиғига кириб, уни Амир Темур тахтига ўтқозишга ҳаракат қилди. Амир Темурнинг ўнг қўл лашкарлари билан Тошкентда турган мирзо Халил Султон, валиаҳд Пир Муҳаммад эканлигига қарамай, унинг Ғазнада, Самарқанддан йироқда эканлигидан фойдаланиб, пойтахтни эгаллади ва ўзини Темурнинг вориси деб эълон қилди.

1397 йилдан бери Хуросонни идора қилиб турган Шохрух (Амир Темурнинг тўртинчи ўғли) ҳам 1405 йил март ойида Ҳиротда ўз номига хутба ўқиттирди ва Халил Султонга қарши юришга тайёрланар экан, бу шаҳарни мустаҳкамлашга қарор қилди. Чунки Мовароуннаҳрдаги кўпчилик нуфузли амирлар Халил Султонни қўллаб-қувватлаганликлари туфайли унинг мавқеи анча мустаҳкам, Самарқандни эгаллаш Шохрух учун ҳозирда мушкул иш эди²¹¹.

Ана шу вақтдан бошлаб Ҳирот шаҳрининг бузилган қалъа деворларини тиклаш, мудофаа иншоотларини тузатиш (улар 1381 — 1383 йилларда бузилган эди) ишларига катта эътибор берилди. 1409 йили Шохрух Мовароуннаҳрни ҳам эгаллаб темурийлар давлатининг

²¹¹ Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. й., Т: Ўқитувчи, 1994. – Б. 68-69.

бош ҳукмдори бўлиб олгач, Самарқандни ўз ўғли Мирзо Улуғбекка топширди ва бунинг натижасида, Ҳирот шаҳри ҳам Шоҳрухнинг ўз пойтахти сифатида Самарқанд билан бир қаторда ривожланиш томон юз тутди.

Шоҳрухнинг буйруғи билан шаҳар тарҳи қайтадан чизилиб, бозорларининг усти ёпилди, мадрасалар, хонақоҳлар қурила бошланди, уларга унумли ерлардан вақфлар тайинланиб, мударрислар, талабалар ва хизматчилар иқтисодий жиҳатдан бир қадар таъминландилар. Аммо Ҳиротда XV аср биринчи ярми — Улуғбек давридаги Самарқанддан фарқли ўлароқ, расмий ўргатиладиган билимлардан кўпроқ диний илмлар (фиқҳ, тафсир, ҳадис) ва тил - адабиётга (араб тили, тарих, шеърят) оид фанлар тарғиб қилинган. Самарқанддагидек аниқ фанлар (математика, астрономия)нинг ривож топганлиги ҳақида эса манбаларда бевосита далилларга эга эмасмиз²¹².

Мазкур маълумотларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, Абду-раззоқ Самарқандийнинг мадраса таълимини Ҳиротнинг ўзида олиш учун бу шаҳарда етарли шароит мавжуд эди. Шу шароит асосида ва Шоҳрух саройида маълум бир мавқега эга бўлган отаси ва ўз даврининг таниқли зиёлилари ҳам адабиёт аҳлларидан бўлган акалари кўмагида Абдураззоқ тафсир, ҳадис, фиқҳ илмлари ҳамда тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича ўз замонаси учун етарли маълумот эгаси бўлиб етишган. «Мавлоно Абдураззоқ ... хушму-ҳовара киши эрди», деган сўзларига қара-ганда тарихнавис билан шахсан учрашиб, суҳбатда бўлган улуғ адиб Алишер Навоий ҳам «Мажолис ун-нафоис»да Абдураззоқ Самарқандийнинг мазкур илмлар бўйича яхши билимдон эканлигини тасдиқлаб «... зоҳир улумин такмил қилиб эрди ва фазлиёти ҳам яхши эрди:..», — деб ёзган. Бундан ташқари, тарихнависнинг ўз асарида жуда кўп учрайдиган сўз ўйинлари, адабий муболағалар, ўхшатмалар орасида шундайлари ҳам борки, уларни ўқир эканмиз, Абдураззоқ Самарқандий XV асрда Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларида мавжуд бўлган география ва астрономия фанларидан ҳам умумий тасаввурга эга эканлиги ҳақида хулосага келиш мумкин.

²¹² Абдураззоқ Самарқандий., Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. биринчи ва иккинчи қисмлар, Т., 2008. – Б. 6

Абдураззоқнинг ёшлик чоғларида олган таълим-тарбияси устида сўз борар экан, яна шуни ҳам илова қилиб ўтиш лозимки, у отаси Жалолуддин Исҳоқнинг саройда тутган мавқеига яраша, сарой анъаналари билан ҳам яқиндан таниш бўлган ва бу ҳол, унинг яхши таҳсил кўрганлигига қўшимча тарзда, отаси вафот этганидан сўнг, 841 (1437—1438) йили темурийлар саройига хизматга олинишига сабаб бўлган.

Абдураззоқ Самарқандий, юқорида эслатиб ўтилганидек, 24 ёшигача таълим-тарбия олиш ва мадрасада ўқиш билан шуғуллангач, 841 (1437—1438) йили Ҳиротдаги темурийлар саройига хизматга қабул қилинади. Бу воқеа қай тарзда содир бўлганлиги ҳақида унинг ўзи «Матлаи саъдайн»да батафсил тўхтаб ўтган. Унинг сўзларига қараганда, Абдураззоқ араб тилини ўрганиш юзасидан олиб борган машғулотларига яқун сифатида бир рисола ёзиб, унда араб тили мутахассиси Қози Аздудиннинг араб тили грамматикасига оид «Рисолайи Азудийя» номли асарини шарҳлаб чиқади ва бу шарҳни Шоҳрухга бағишлаб, дебочада эслатиб ўтади²¹³.

Рисола Шоҳрухга тақдим қилинар экан, унинг дебочасини Абдураззоқнинг ўзи ўқиб беради. Шоҳрух ўша мажлисда Абдураззоқдан баъзи масалаларни сўраб имтиҳондан ўтказди ва қониқиш ҳосил қилгач, унинг сарой хизматига ўтиши учун буйруқ беради. «Баъзи мубҳамликларни сўрагандан кейин, — дейди Абдураззоқ бу воқеани эслаб ўз китобида, — аъло ҳазрат уламоларни мақтаб кўп таҳсинлар айтди ва ана шу мажлисдаёқ: «отаси мавлоно Исҳоқ бизга мулозим бўлганидек, Абдураззоқ ҳам мулозимлик қилсин ва мол-ҳоли ва оиласи билан олий даргоҳ қарамоғига кирсин, илмларнинг нозикликлари ва мафҳум нарсаларнинг ҳақиқатларидан нимаики лозим ва зарур бўлса ва ўзи яхши билса арзга етказиб турсин», — деган фармон содир бўлди».

Абдураззоқ Самарқандий фаолиятининг кўп даври ана шу фармон билан белгиланди. У эллик ёшга чиққунига қадар (26 йил давомида) аввал Шоҳрух (1447 йилгача), сўнг унинг ўрнига тахтга ўтирган бошқа темурийлар саройида давлат ишлари билан машғул

²¹³ Абдураззоқ Самарқандий., Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. биринчи ва иккинчи қисмлар, Т., 2008. – Б. 6

Эргашев Ж.Ю. Бухоро ва Хитой алоқалари.(Сўнги ўрта асрлар мисолида)	394
Носиров Ф.Ш. Ўзбекистон республикасининг марказий осие мамлакатлари билан ҳамкорлигида транспорт коммуникацияларининг аҳамияти	399
Ўтаева Ф.Х. Археологик тадқиқотлардаги инновацион ҳамкорлик..	405
Шодиева Ш.С. Бухоро элчиси Болтақулбек Чиғатойбегининг Усманийлар империясига ташрифи хусусида.....	407
Йўлдошев А.Б. Марказий осие давлатларидаги миллий этник ўзига хослик ва интеграцион жараёнларнинг муаммолари.....	411
Усаров С. Ҳозирги босқичда Ўзбекистоннинг осие–тинч океани минтақаси давлатлари билан инвестициявий ҳамкорлиги	416
Шаропов Д. Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти	420
Мухриддин Жумаев 1920-1924 йиллар ижтимоий-сиёсий ўзгаришларнинг совет даврида ўрганилиши	424